

„Nekem elég a nyelv, úgy, ahogy találtam
Berzsenyiben és a Nagymező utcában”
(Vas István: Nekem elég)

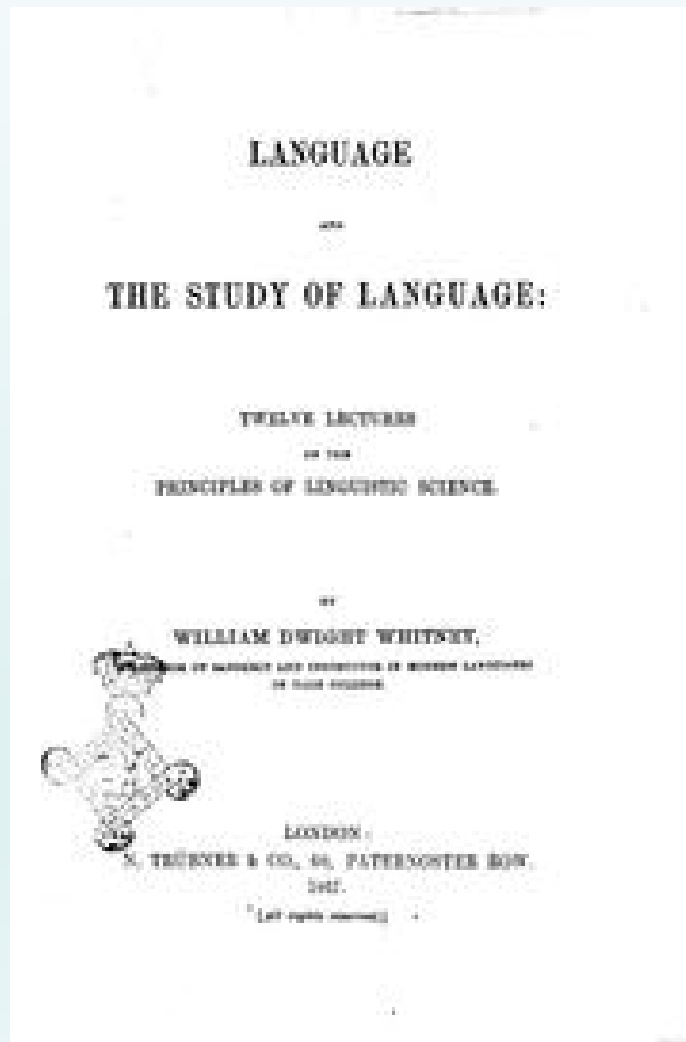
A MONDATTÓL A SZÓIG

Kenesei István
MTA NYTI és SZTE

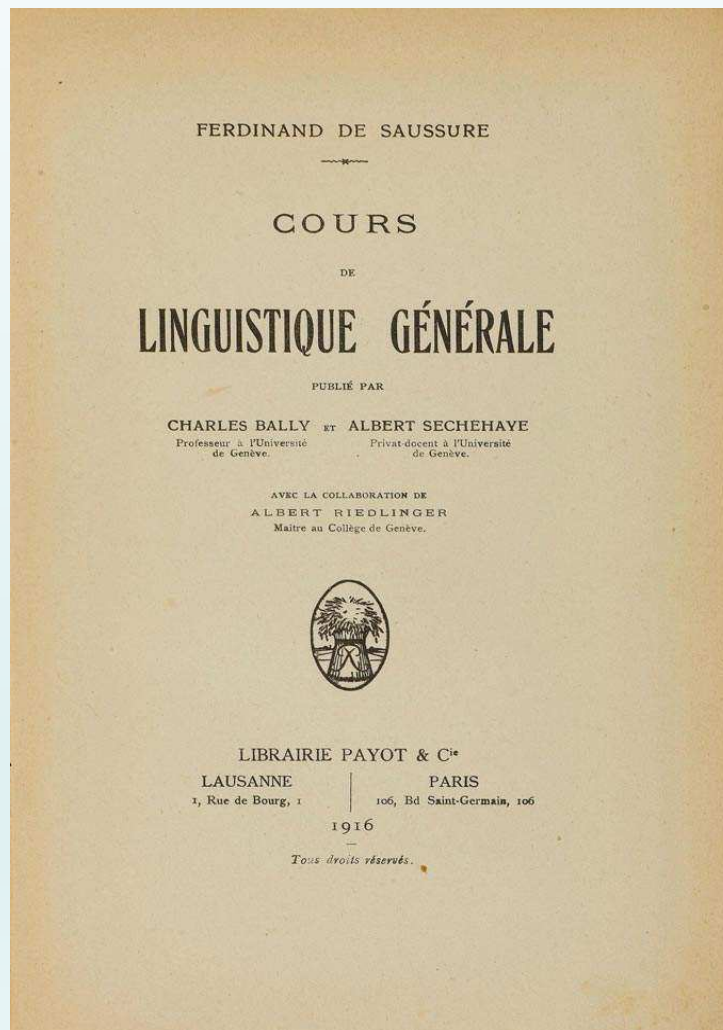
Áttekintés

- Hogyan jutott el a 20. század nyelvészete a szótól a mondatig mint a nyelv alapvető kategóriáig
- A mondat elsődlegességét támogató állítások: jelentéstan és nyelvfilozófiai érvek
- A szó és a szófaj mint mondatfüggő fogalom
- Új szófaji kategóriák a mondataalapú elemzés alapján
- Összefoglalás

W.D. Whitney (1867) és Hermann Paul (1880)

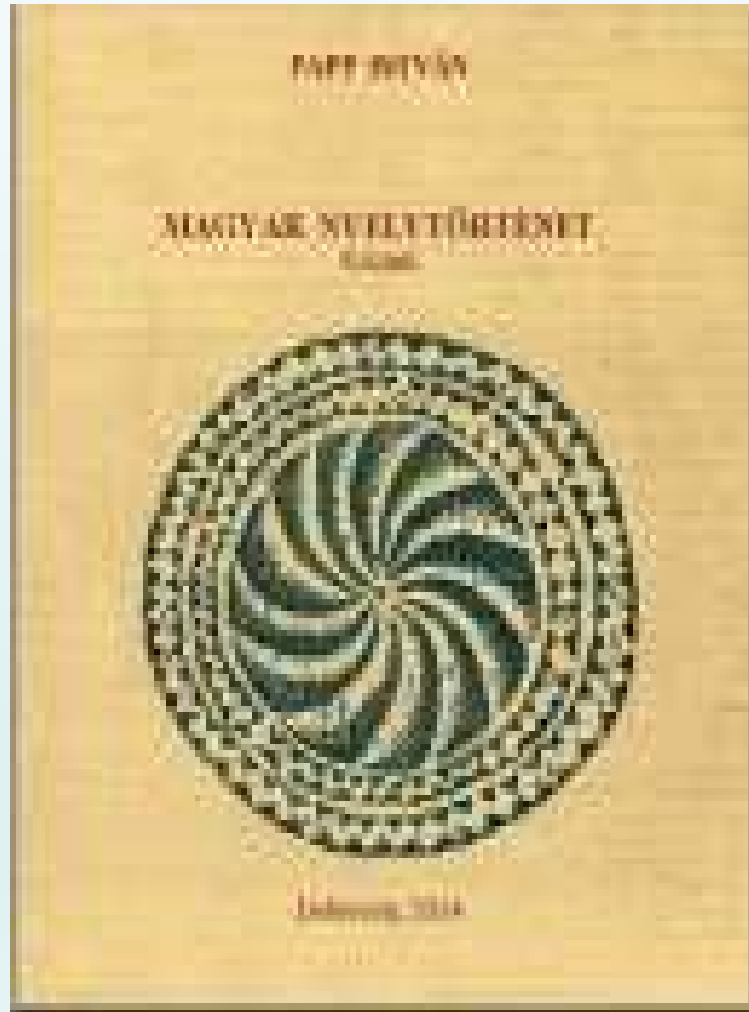

A nyelvészet 100 éves „big bang”-je:
Ferdinand de Saussure,
Bevezetés az általános nyelvészetbe, 1916

- a nyelvi jel, a jel mint jelentő és jelentett önkényes és konvenciókon alapuló viszonya
- a nyelv mint jelek rendszere
- a forma és szubsztancia
- az asszociatív és szintagmatikus viszonyok
- a nyelv és a beszéd megkülönböztetése
- a szinkrónia és diakrónia megkülönböztetése – egyáltalán:
- a szinkrónia, azaz az egyidőben létező nyelvi rendszer vizsgálatának indokoltsága
- a nyelv mint forma és az elemek közötti különbségek hangsúlyozása, valamint ebből következően:
- az elemek egymással való helyettesíthetősége mint kutatási módszer, stb., stb.
- **„A nyelv forma, nem szubsztancia.”**

Papp István: Magyar nyelvtörténet (1968/2014)

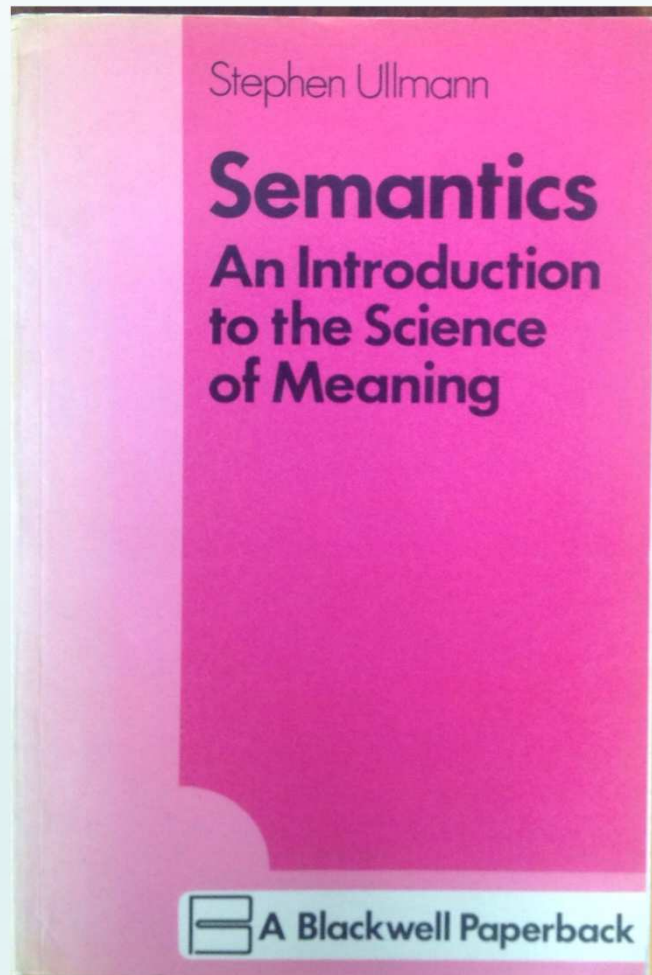
TARTALOM

- Bevezető 14
- A nyelvemlékek 18
- A szókincs 45
- Hangtörténet 59
- Történeti alaktan 113
- A mondattani
fejlődés 171
- Rövidítések 184

Jelentéstan a leíró nyelvészetben

- „A jelentéstan [...] a jelek jelentésével, tartalmi oldalával foglalkozik, mégpedig valamennyi jeltípusával: a szóelemek, a szó, a szintagma és a mondat jelentésével. Van a jelentéstannak egy **szűkebb értelmezése** is, e szerint annyi, mint **szójelentéstan**. Mi is így fogjuk fel e tankönyvben.” *A mai magyar nyelv 1968* (kiemelés az eredetiben)
- A fejezet közvetlen forrása:
Martinkó András, *A szó jelentése* (1955/2001)

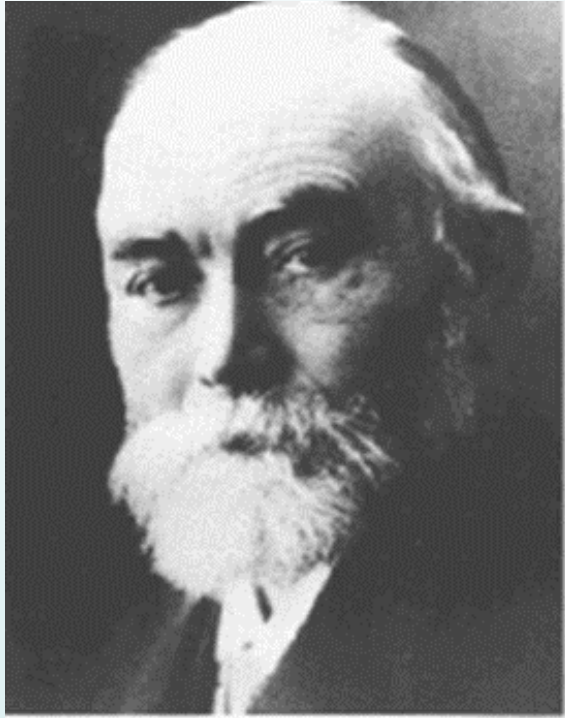
Stephen Ullmann (szó)szemantikája, 1962

TARTALOM

1. A nyelv felépítése
2. A szavak természete
3. A jelentés [= szójelentés]
4. Világos és homályos szavak
5. A [szó]jelentés logikai és érzelmi tényezői
6. Szinonímia
7. Többértelműség [a szavak többértelműsége]
8. Jelentésváltozás [a szavaké]
9. A szóállomány szerkezete

Gottlob Frege és a nyelvfilozófia jelentésfelfogása

Kvantor, „tulajdonnév” (referáló kifejezés), állítmány (függvény), mondat (= propozíció): Frege jelentéselméletének pillérei.

„A szavak csak mondatok összefüggésében jelentenek valamit.”

Frege 1892/1980

Igazságfeltételes szemantika:

- A szavak jelentése másodlagos a mondat jelentésével szemben, és a szavaknak csak annyiban van önálló vagy megragadható értelmük, amennyiben ugyanazzal a jelentésmomentummal járulnak hozzá a mondat jelentéséhez.
- Példák: *postás, kutya, asztal, könyv*
A postás megharapott egy kutyát.
Az asztralról leesett a könyvem.

Strukturalista jelentéstan

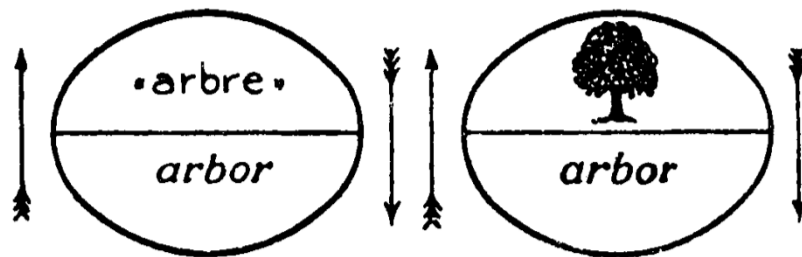
- Fonológia, morfológia, szószemantika: igen/nem (+/-) oppozíciók, jelöltség stb.
- Pl. *zöngés/zöngétlen, egyes/többes szám, élő/élettelen, férfi/nő*
- Bináris ellentétek: *élő/élettelen, férfi/nő, azonos/különböző, hű/hűtlen, ...*
- Skaláris ellentétek: *magas/alacsony, komoly/vidám, erős/gyenge, sötét/világos*
→ komponenciális jelentéselemzés

Vér szerinti rokonsági viszonyok komponenciális elemzésben

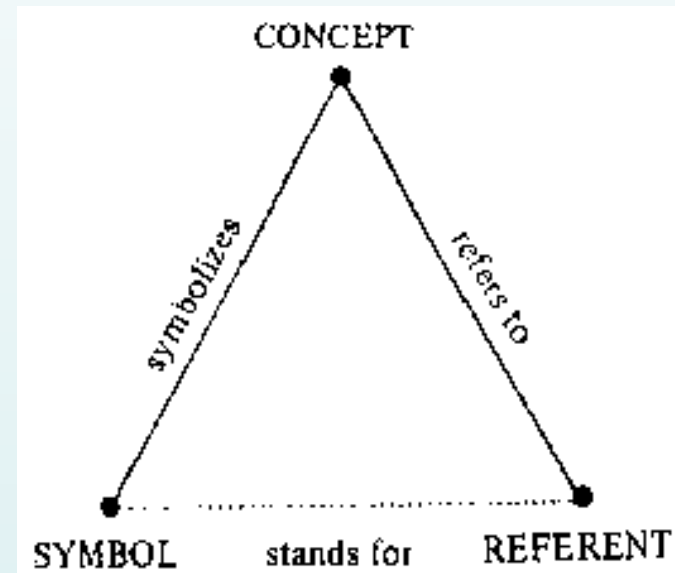
	fel	le	1gen	2gen	ffi	nő
nagyapa	+	-	-	+	+	-
nagyanya	+	-	-	+	-	+
apa	+	-	+	-	+	-
anya	+	-	+	-	-	+
szülő	+	-	+	-	±	±
fiú	-	+	+	-	+	-
lány	-	+	+	-	-	+
gyerek	-	+	+	-	±	±
húg	-	+	-	-	-	+
nővér	+	-	-	-	-	+
öcs	-	+	-	-	+	-
báty	+	-	-	-	+	-
testvér	±	±	-	-	±	±
unoka	-	+	-	+	±	±

A szó mint a kutatás központi „terepe”

nement unis et s'appellent l'un l'autre. Que nous cherchions le sens du mot latin *arbor* ou le mot par lequel le latin désigne le concept « arbre », il est clair que seuls les rapprochements consacrés par la langue nous apparaissent conformes à la réa-

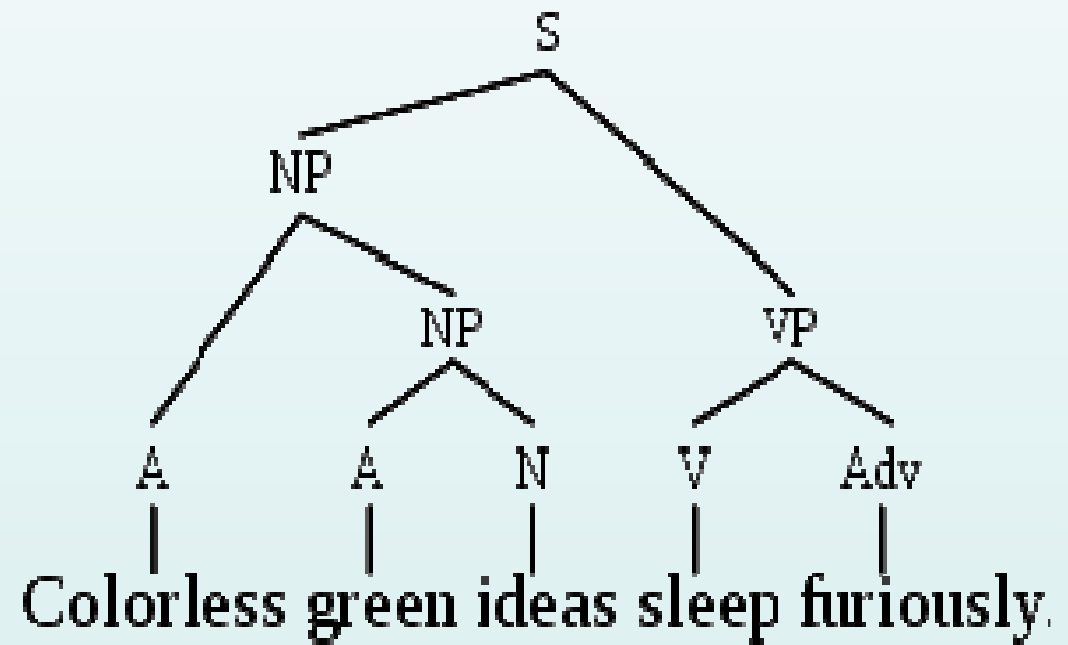
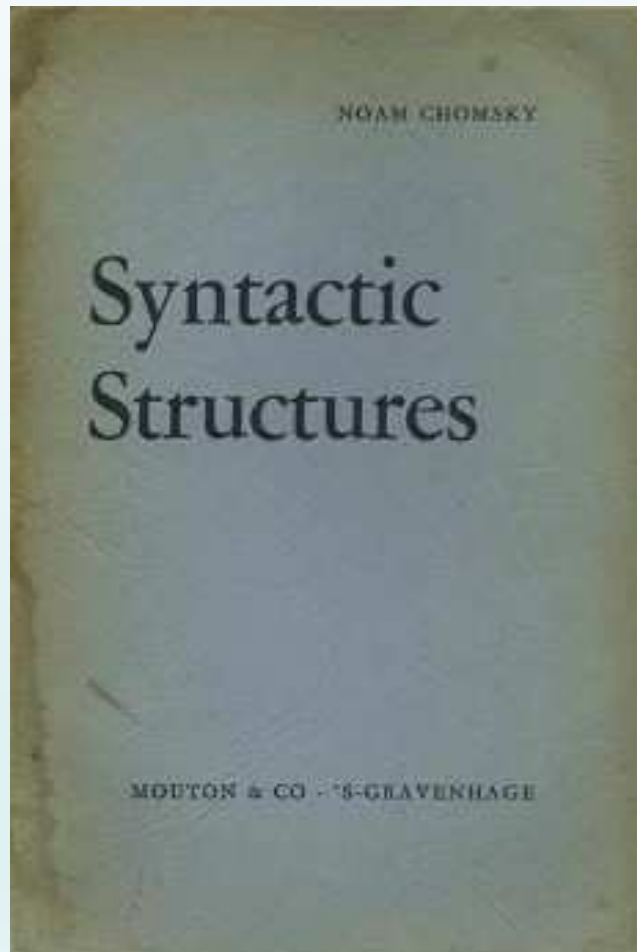

Saussure (1916) jelentésfogalma

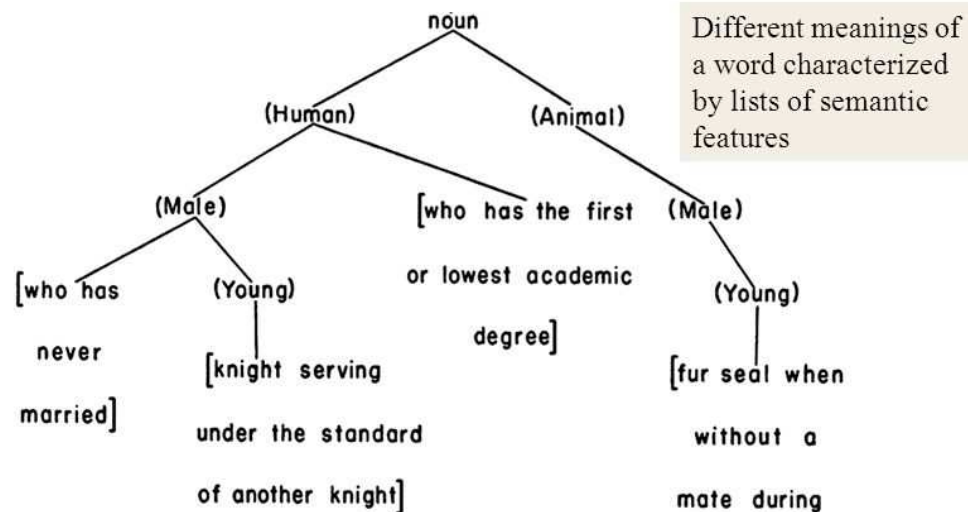
A „Frege-háromszög”
Ogden & Richards (1923)

Új kutatási program: Noam Chomsky 1957

Új kutatási program: Noam Chomsky 1965

Semantic features by example: Katz & Fodor

Katz & Fodor (1963) jelentésmodellje:
A bachelor szó a szemantikai szótárban

ASPECTS
OF THE
THEORY OF
SYNTAX
NOAM
CHOMSKY

A jelentés metaforikus kiterjesztése: A mondat mint a metafora terepe

Az *estét* a művészek egyértelműen egyetlen **egységként** tervezték meg, ez **kiolvasható** volt abból, ahogyan a két művet egymás **tükröképeként állították színpadra**. A választott Bartók-darabok csakugyan alkalmasak erre a **tükrözésre**, mivel **szüzséjük készségesen idézi fel és értelmezi egymást**. **Párhuzamos vonásaik** nagyon is nyilvánvalóak, annak ellenére is, hogy a *Kékszakállú* az **idegenségnek, a magánynak az operája**, míg a *Mandarin* egyfajta **valódi egygé válás örvénylően rút, mégis magával ragadó apoteózisa**. Mindkét mű **az önátadás veszedelmességében rejlő pszichés rettegésre épül**, ennél fogva az **azonosságok felmutatására alapozott színpadi megvalósítás** nagyon is adekvát **művészi elképzelésnek ígérkezett**.

(Rákai Zsuzsanna, *ÉS* 2016. 10. 14.)

Rögzült és alkalmi metaforikus jelentések

„**Játszok-e ma?**” – *A játszik az Értelmező Kéziszótárban:*

1. Játékkal szórakozásul (csoportosan) foglalkozik, utánoz
2. Szerencsejátékban részt vesz
3. Sportszerű játékban (csapatban) részt vesz
4. Hangszeren zeneművet ad elő
5. Színház/mozi bemutat, előad
 - Darabot, szerepet megjelenít
 - Színlel, tettet – *Játssza az ártatlant*
6. Játékosan mozgat valamit – *A ceruzájával játszik*
7. Tetszése szerint bánik valakivel
8. (Szerkezet alkatrésze) elmozdul(hat) – *Játszik a mérleg nyelve*
9. Valamilyen színben mutatkozik – *Ez a kék zöldbe játszik*

DE: *Ez a szék/szerződés már nem játszik*

Metafora, tudatelmélet, mondat: két paradoxon

- Aminek elsődlegesen jelentése van, az a mondat. Amit viszont a mentális nyelvi modul, a fejünkben lévő szótár elraktároz, az a szó.
- A nyelv, a gondolkodás, a kommunikáció, a közlés minimális egysége a mondat. A nyelvi emlékezet, a mentális tár alapegysége viszont a szó.
- A szónak állandó a formája, de bizonytalan a jelentése, a mondatnak változó a formája, de biztos a jelentése.
- → nincsen különbség az úgynevezett fogalmi jelentésű szavak (pl. *játszik, játék, szék, arany* stb.) és a nyelvtani szavak között (pl.: *hogy, ami, fog, de, bár* stb.)

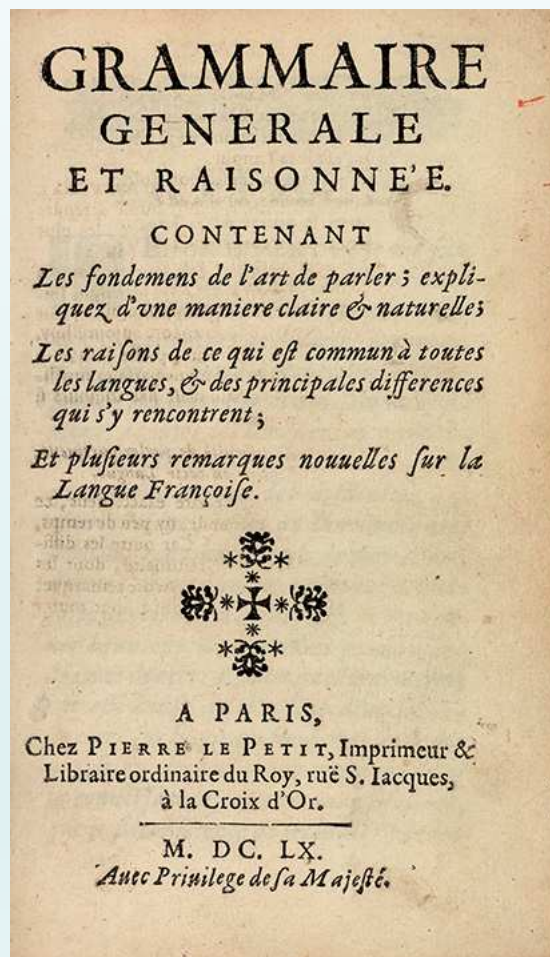
A szó - viszonyfogalom

- Kritériumok: megszakíthatatlanság és az elemek együttmozgathatósága
- *may* = önálló (nyelvtani) szó az angolban
- *-hat/het* = nem önálló szó, hanem inflexió (rag, „jel”) a magyarban (de nem képző!)
- *hus-et* 'ház-az = a ház' – a „névelő” nem önálló szó a svédben, de önálló a magyarban
- magyar igekötő: elválik → önálló szó, pl.:
befut, be is fut, nem fut be, be ne fuss ...
→ *be fut*

A szó és a toldalék között

- Hierarchia:
(önálló) szó > félszó > affixoid > toldalék
- Példák:
- *festmény- vagy szobor-állvány* → **önálló**
- al- és fő-igazgatók; *festmény- vagy szobor-szerű* → **félszó**
- *kalap- vagy kabát-talan* → **affixoid**
- **De:** **rendőr- vagy honvéd-ség* → **toldalék**

Szófajok a Port-Royal nyelvtanban, 1660

Gondolataink tárgyai egyfelől a dolgok, mint *a föld, a Nap, a víz, a fa*, amelyeket rendszeren *szubsztanciáknak* hívunk. Másfelől a dolgok tulajdonságai; mint *vörös[nek] lenni, kemény[nek] lenni, [...]* stb., amelyeket *akcidenciáknak* nevezünk. [...] Amely szavak a szubsztanciákat jelölik, azokat *főneveknak*, amely szavak pedig az akcidenciákat jelölik, [...] azokat *mellékneveknek* hívjuk.

A szófajok meghatározásáról

- Leonard Bloomfield (1933), Charles F. Hockett (1958): formaosztályok és a helyettesíthetőség elve
- Ellenpéldák: *Anna kiolvasott *(egy könyvet)* – *Anna kimerült *(egy könyvet)* → igék osztálya??
- Mondatszók, egyéb közlés méretű rögzített elemek: *Jé!, Ejnye; Szia; Húha; Na ne már; Viszontlátásra; Fenn az ernyő, nincsen kas; Ki korán kel, aranyat lel; ...*
- → szófaja csak olyan nyelvi elemeknek lehet, amelyek más nyelvi elemekkel együtt állhatnak
- Kritériumok: alaktaniak, mondattaniak, jelentésbeliek
- **A szófaj nem más, mint arra szóló utasítások sora, hogy az adott elem mely más elemekkel kombinálódhat**

Szófaji tulajdonságok: segédigék

Igék, melyeknek igeneves (nonfinit) mondat vonzatuk van:

- a. Beférkőzés: *le akar/próbál/tud/fog... ülni*
- b. Segédigei (modális) jelentés: *tud, bír; fog, volna, kell, szabad, lehet ...*
- c. Jelen/múlt idejű alak hiánya: *fog, szokott, %szabad*
- d. Személy/számjelölés hiánya: *kell, szabad, lehet*
- e. Igenév hiánya: *fog, szokott, szabad, lehet*
- f. Önálló (thematikus) alany hiánya:
fog, szokott, talál; kell, szabad, lehet; van (+V-va/ve)
- g. Potenciális (-hat/het) hiánya: *fog, szokott, talál; szabad*
- h. Feltételes modalitás (-na/ne) hiánya: *fog, szokott,*
- i. Felszólító/kötőmód hiánya: *fog, szokott, talál – *fogjon*
- j. Személyjelölt igenév lehet: *kell, szabad, lehet (írni-uk)*

Főigék és **segédigék** többdimenziós jegymátrixban

Ige	<i>utál, szégyell &c.</i>	<i>akar, szeret(ne) &c.</i>	<i>tud, bír, &c.</i>	<i>fog</i>	<i>szokott</i>	<i>talál</i>	<i>kell</i>	<i>szabad</i>	<i>lehet</i>	<i>van + V-va/ve</i>
Tulajdonság										
Beférkőzés	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Modális jelentés	-	±	+	+	+	-	+	+	+	-
Múlt idő	+	+	+	-	+	+	+	±	+	+
Személy/szám	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
Igeneves alakja van	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+
Saját Θ-alany	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Potenciális: <i>-hat/het</i>	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+
Feltételes: <i>-na/ne</i>	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+
Kötőmód: <i>-j</i>	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+
Személyjelölt igenév	-	-	-	-	-	-	+	+	+	*

Szófaji osztályozás – szófajok nélkül

- Ahány tulajdonság – annyi osztályozás
- Névszók (= főnév, melléknév, számnév, névmás) – esetragot vehetnek föl
- De: az esetragok nem szavakhoz, hanem DP/NP-khez járulnak
- Melléknevekhez, számnevekhez ellipszis révén, vö.: *Anna az unalmas filmet látta, Péter pedig az érdekes [~~film~~]-et (látta).*
- Névmások – nem egységes osztály

Új igenevek: *ható mondat* – *ható melléknév*

1) a *melléknévnek* lehet fok/mértékhatározója, a *mondatnak* nem:

a. *Ez a változás nagyon érezhető*

b. *Öt ember (*nagyon) leültethető*

2) a melléknév fokozható

a. *az érthetőbb/legérthetőbb szövegek*

b. **Öt ember leültethetőbb, mint tíz*

3) a melléknév nem őrzi meg az ige argumentumszerkezetét, a *ható mondat* megőrzi

a. *a/az (*mindenki által) érthetőbb szövegek*

b. *a/az *(fogasra) akasztható kabátok*

4) a melléknév nem engedi meg az igeköző elmozdítását, a *mondat* igen

a. *A százados nem megbízható* (– általában)

b. *A százados nem bízható meg* (pl. egy feladattal, most/ma)

(Kenesei & Lipták 2016)

Új igenevek: *andó mondat* – *andó melléknév*

1) a *melléknévnek* lehet fok- és mértékhatározója, a *mondatnak* nem:

a. *Ez a változás nagyon kerülendő*

b. *Ez az öt ember (*nagyon) elkerülendő*

2) a melléknév fokozható:

a. a *kerülendőbb/legkerülendőbb* szövegek

b. **Ez az öt ember elkerülendőbb, mint az a tíz*

3) a melléknév nem őrzi meg az ige argumentum-szerkezetét, az *andó mondat* megőrzi:

a. *a/az (*mindenki által) kerülendőbb* szövegek

b. *a/az *(fogásra) akasztandó kabátok*

4) a melléknév nem engedi meg az igekötő elmozdítását, a mondat igen:

a. *A százados nem megvetendő* (– általában)

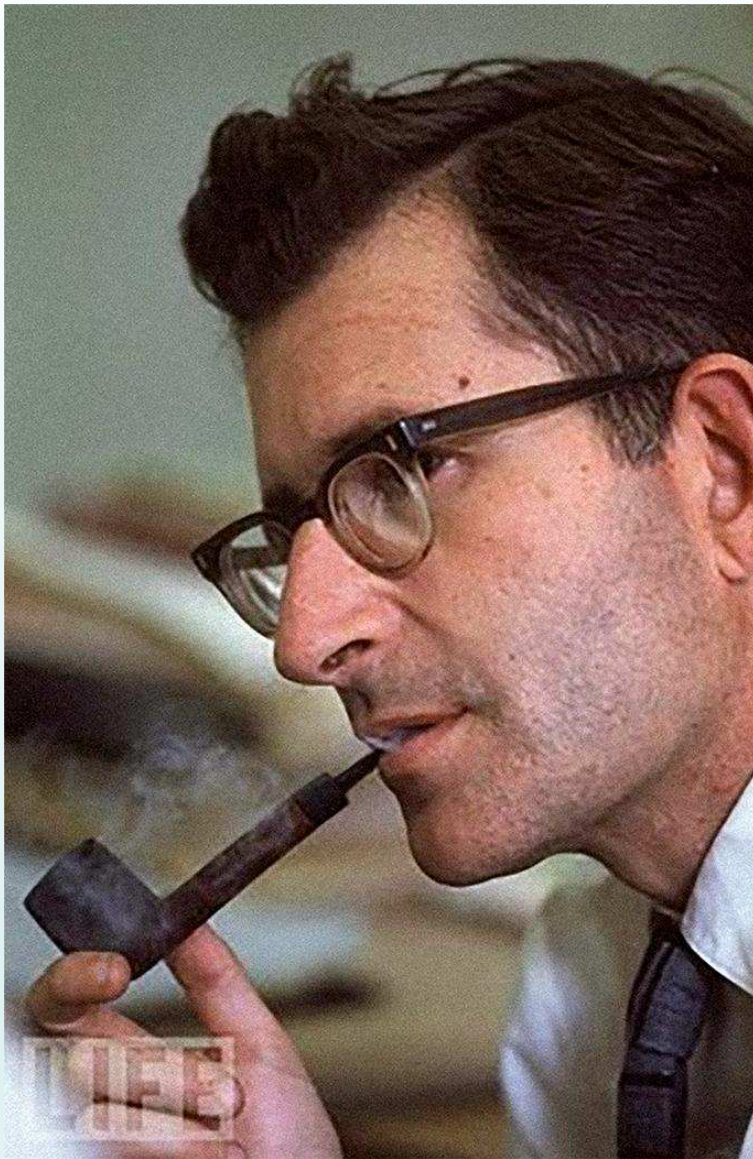
b. *A százados nem vetendő meg* (pl. azért, amit tett – most/ma)

Tény/cselekvés főnevek: **mondat** vs. **NP**

- Tagadó névmások: tagadószó kötelező a tagmondatában:
 - a.* [*Hogy semelyik könyvet olvastad*] nem érdekes
 - b. [*Hogy semelyik könyvet nem olvastad*] érdekes
 - c.* A [*semelyik könyvet olvasó*] fiút nem láttam
 - d. A [*semelyik könyvet nem olvasó*] fiút láttam
- Tagadószó az **NP**-n kívül és a **tagmondaton** belül:
 - e. [*Semelyik könyv elolvasása*] nem okoz gondot
 - f. [*Semelyik könyv el nem olvasása*] gondot okoz

Összefoglalás és kitekintés

- A mondat szerkezetét a funkcionális, más néven: nyelvtani elemek rögzítik (pl. *hogy*, *-e*, *-ni*, névelő, igerag, ...)
- A funkcionális és vonzatos szavak **széljegyei** (*edge features*)
- **Egyesítés** (*Merge*): $\alpha + \beta = \gamma$
[+ β]
- Hierarchikus szerkezet \rightarrow rekurzió
lehetősége \rightarrow komplex formák kialakulása \rightarrow
komplex gondolkodás

WHY ONLY US

LANGUAGE AND EVOLUTION

Robert C. Berwick · Noam Chomsky

„Nem a szó volt kezdetben, hanem a mondat”
Ottlik Géza, *Próza* (1980)

KÖSZÖNÖM A FIGYELMET

NEKEM ELÉG

Vas István

Nekem elég a nyelv, úgy, ahogy találtam
Berzsenyiben és a Nagymező utcában,
Vagy a Váci utcán, vagy kijebb, Ujpesten,
Vagy amit némely nő ajkáról ellestem.

Hogy pontatlan? És ha pontatlan, ki bánja?
Sosem törekedtem teljes pontosságra.
Kifogtam azt, ami a horgomra akadt,
Sohasem kerestem tudós műszavakat.

Nekem elég volt, ha csak úgy körülbelül
Szóltam arról, amin úgyis páraköd ül.
Két szó közül gyakran ezért választottam
Azt, amelyiknek több jelentése van.

Hiába gyűjtöttem eszmét meg adatot:
Azt mondtam csak, amit mondanom adatott.
Készülök, s valami készül velem szemben:
Akármi az, már csak nézem, nem elemzem.

Csak egy pontos szóra van immár szükségem,
Azt az egyetlen szót adassék megérnem,
És hogy amit jelöl, értsem, ne csak lássam:
Hiszek a végső felvilágosodásban.

(1987)